

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ТА НАУКОВІ ЗДОБУТКИ Є. Є. СЛУЦЬКОГО

Євген Євгенович Слуцький належав до вчених із широким діапазоном творчих можливостей. Вчений, змістом свідомого життя якого було служіння науці, залишив вагому наукову спадщину, в якій із цілою низкою досліджень пов'язано слово «вперше». Так сталося, що довгий час Є. Є. Слуцький був відомий вітчизняному науковому співтовариству насамперед як математик, статистик. Його досягнення у галузі економічної теорії були більш знаними і високо оціненими за кордоном, а не на батьківщині.

Активізація історико-економічних досліджень останніх років, інтерес до національних витоків сучасної економічної думки певним чином змінили ситуацію. Побачили світ дослідження С. М. Злупка, Л. Я. Корнійчук, І. І. Єлісєєвої, Я. С. Талали, Л. П. Горкіної та ін. [2, 3, 5, 7, 8], доповнюючи новими відомостями та аналізом наукової спадщини Є. Є. Слуцького відомі публікації М. С. Четверикова, А. М. Колмогорова, Б. В. Гнеденка, О. О. Конюса та ін. [1, 6, 15]. Але, незважаючи на згадані праці, в біографії вченого ще є цікаві сторінки та окремі факти, невідомі широкому загалу, і пов'язані вони з роками, проведеними в Україні. Тому упорядники даного видання ставили собі за мету, спираючись на архівні та літературні джерела, дослідити насамперед життя, наукову і педагогічну діяльність Є. Є. Слуцького саме в український період його життя, охарактеризувати основні напрями наукових пошуків ученого протягом його перебування, зокрема, в Київському комерційному інституті (нині Київський національний економічний університет), з яким його тісно звела доля.

Як зазначав у нарисі про життя та наукові здобутки Є. Є. Слуцького дослідник його наукової спадщини М. С. Четвериков, «життєпис Є. Є. Слуцького становить немало труднощів, спричинених як складністю і контрастами епохи, ним пережитої... так і складністю його духовного образу, в якому об'єднувались математик, суспільствознавець, художник і поет. Усе життя Євгена Євгеновича можна розбити, по суті, на три періоди: період пошуків і самовизначення; період захоплення економічними проблемами; найбільш плідний період дослідницької роботи в галузі теорії ймовірностей та теоретичної статистики. Четвертий період — відхід у проблеми чистої математики — ледве встиг означитись, як перервався разом із життям» [15, с. 254].

Саме два перші етапи у житті відомого вченого складають так званий *київський період*, коли наукові інтереси Є. Є. Слуцького були зосереджені головним чином, на економічних проблемах, зокрема теоретичній економії, історії економічних учень, економіко-статистичних дослідженнях тощо.

Євген Євгенович Слуцький народився 7 (19) квітня 1880 р. у селі Нове Мологського повіту Ярославської губернії в сім'ї Євгена Макаровича та Юлії Леопольдівни Слуцьких. Батько Євгена Євгеновича (випускник природничого відділення фізико-математичного факультету Київського університету Св. Володимира 1877 р.) обіймав у той час посаду наставника (вчителя-вихователя) Новинської вчительської семінарії.

Дід Євгена Євгеновича по батькові, Макар Михайлович, служив у Києві у судовому відомстві, розпочав свою кар'єру ще до судової реформи 1864 р. і вирізнявся, за визначенням онука, серед приказничого стану тих часів своєю надзвичайною чесністю та помер у злиднях.

Дід Євгена Євгеновича з боку матері — Леопольд Бонді, лікар, виходець із Франції, який оселився в Росії. Був двічі одружений і мав численних нащадків, одна частина з яких вважала себе росіянами, а інша — поляками, які з виникненням Польської держави стали польськими громадянами.

У 1886 р. Євген Макарович Слуцький втрачає посаду наставника Новинської семінарії, не бажаючи замовчувати непорядні вчинки директора-казнокрада. Родина повертається в Україну, спочатку до Києва, а згодом, після призначення Є. М. Слуцького наглядачем двокласного єврейського училища, переїздить до Житомира. Через деякий час батько Є. Є. Слуцького дістає посаду завідувача училища, яку обіймає до виходу у відставку 1899 року в чині колезького радника. Причиною відставки, як і у попередньому випадку, стали суперечки із начальством.

У 1892 р. Є. Є. Слуцький вступає у 2-й клас І Київської гімназії, а за кілька місяців, у зв'язку з переїздом родини у Житомир, — до І Житомирської гімназії. У Державному архіві Житомирської області збереглися відомості та звіти класних наставників про успішність гімназистів І чоловічої гімназії м. Житомира, які, як не дивно, свідчать про те, що на початку знайомства з математичними дисциплінами у гімназиста Є. Є. Слуцького, майбутнього відомого математика, існували певні труднощі і були оцінки «задовільно» з алгебри та геометрії [16, спр. 612, арк. 228]. Але згодом ситуація змінилася і в старших класах Є. Є. Слуцький проявляв велику зацікавленість до математики та фізики.

Будинок у Житомирі, в якому, за свідченням місцевого краєзнавця Г. Мокрицького, проживала у 1892—1899 рр. родина Слуцьких

«За спогадами близьких, — писав Б. В. Гнеденко, — вже в п'ятнадцятирічному віці він мріяв присвятити себе роботі в галузі фізики і використовувати математику як засіб пізнання, а не як самоціль. Захоплення математикою та фізикою поєднувались у нього з глибоким знанням літератури і живопису, і потім він нерідко вражав своїх друзів власними творами, завдяки чому в ньому бачився неабиякий поет і художник» [1, с. 5].

Гімназію Є. Слуцький закінчив у 1899 р. із золотою медаллю і вступив до Київського університету Св. Володимира на математичне відділення фізико-математичного факультету. Приватними уроками він починає заробляти на життя.

Певно чесність, гарячість та небайдужість були родинними рисами Слуцьких. У січні 1901 р., за участь у студентській демонстрації на підтримку двох виключених з університету студентів, Є. Слуцького разом із 183 студентами віддали у солдати (у той час мала місце практика, запроваджена у липні 1899 р. міністром освіти генералом Ваннівським, призову студентів за участь у політичних акціях). У результаті студентських заворушень, які стали наслідком цієї події, уряд був змушений повернути відрахованих студентів до університету. У вересні 1901 р. Слуцького знову прийнято у число студентів, але вже на початку 1902 р., за участь у демонстрації проти нового міністра Г. Зенгера, його вдруге було виключено з університету. На цей раз без права вступу до вищих навчальних закладів Російської імперії [18, спр. 356, арк. 57].

Завдяки фінансовій підтримці бабусі з боку матері Є. Слуцький виїжджає до Німеччини та вступає на машинобудівне відділення Мюнхенського політехнічного інституту, в якому навчається з 1902 по 1905 р.

Уже в зрілому віці Євген Євгенович визнає «мюнхенський період» у своєму житті як переломний. Майбутня спеціальність його не захоплювала. В результаті довгих роздумів він доходить висновку, що, зважаючи на свої особисті якості та здібності, тільки наукова діяльність є той шлях, яким він має йти далі.

«Спеціальність машинобудування, — писав він через три десятиріччя, — була мені нав'язана обставинами і чим далі, тим сильніше не подобалася мені і обтяжувала мене. Становище змусило до самоаналізу, і я відкрив, що маю дуже погану зорову пам'ять. Саме тому я не можу, як я зрозумів, бути хорошим інженером. Але з тієї ж причини, дуже погано запам'ятовуючи обличчя, плутаючи людей... я не можу бути і політичним діячем. Подальший аналіз своїх здібностей підтвердив цей висновок. Я навчався в галузі математики дуже добре, і мені все давалося без великого напруження. Я міг покладатися на результати своєї роботи, але до результату я підходив повільно. Між тим, для політика, для оратора і т. п. потрібна не тільки сила думки, а й швидкість гострого мислення» [14, с. 19—20].

Далі, виходячи з досить жорсткого аналізу рис свого характеру, Є. Слуцький робить висновок: «Я поставив собі і своїм успіхам і невдачам діагноз, який з тих пір і визначив в основному лінію мого життя, котру я вирішив віддати виключно науковій роботі» [14, с. 19—20].

Інтерес до економічних наук зародився в Є. Слуцького ще у перші студентські роки у Києві. У Мюнхені ж він багато часу приділяє вивченню праць відомих економістів, розмірковує з приводу можливих шляхів застосування математики до економіки, створює гурток для занять політичною економією, на засіданнях якого обговорюються праці Д. Рікардо, К. Маркса, М. Ільїна (В. І. Леніна) та ін. [14, с. 19—20].

У 1904 р. Є. Слуцький успішно витримує півкурсний іспит у Мюнхенському політехнічному інституті, але, як тільки у 1905 р. внаслідок революційних подій у Російській

імперії виникає можливість продовжити освіту на батьківщині, він повертається до Києва й у 25-річному віці знову вступає до університету Св. Володимира, вже на юридичний факультет, де у той час була кафедра політичної економії та статистики.

KÖNIGLICH BAYERISCHE
TECHNISCHE HOCHSCHULE
MÜNCHEN.

VORPRÜFUNGS-ZEUGNIS.

Nachdem Herr *Eugenius Melsky aus Kiew (Russl.)*
geboren am *2. April 1877*, die bayer. Technische Hochschule 4 Semester,
nämlich vom *27. Oktober 1892 bis heute*
besucht und die Vorprüfung für das *Maschineningenieur-Fach* zufolge der umstehend
beigefügten Prüfungsergebnisse mit der Hauptnote
II. qualt
bestanden hat, so wird ihm hierüber gegenwärtiges Zeugnis zu seiner Legitimation bei
der Anmeldung zur Fachprüfung ausgestellt.

MÜNCHEN, den *6. August 1897*.

Die PRÜFUNGS-KOMMISSION:

Der Rektor
der K. Technischen Hochschule
Heinrich von Cotta

Der Vorsitzende
der Prüfung-Kommission
Georg Friedrich Meyer

Von Herrn Nr. 5212
Name *E. M.*
Geburtsort *Kiew*
Geburtsdatum *2. April 1877*
Geburtsort *Russland*

Historisches Archiv
Technische Universität München
Archivnummer 114-1022-1000001
Vgl. den 10.10.1921 v. 1921-10-17

NOTEN-AUSZUG.

Alle Zeugnisse gehen nach folgenden Notensystemen: I = „sehr gut“, II = „gut“, III = „befriedigend“, IV = „mangelhaft“, V = „schlecht“, wobei Zeichnennoten nach Zeichnen verteilt werden können. Die Bezeichnung des aus den Einzelnoten resultierenden allgemeinen Grades geschieht je nach der Anzahl der Einzelnoten ohne Berücksichtigung der dritten Dezimale. Ein solches Mittel entspricht der Note I („sehr gut“), wenn es zwischen 1,00 und 1,49 der Note II („gut“), wenn es zwischen 1,50 und 1,99 der Note III („befriedigend“) wenn es zwischen 2,00 und 2,49 der Note IV („mangelhaft“) wenn es zwischen 2,50 und 2,99 der Note V („schlecht“) wenn es zwischen 3,00 und 3,49 liegt.

Nr.	Prüfungs-Gegenstand	Note
I. Schriftliche Prüfung:		
1	Höhere Mathematik	2,00 (gut)
2	Darstellende Geometrie	2,00 (sehr gut)
3	Technische Mechanik	1,50 (gut)
4	Konstruktion/Lehre der Maschinenteile	1,50 (gut)
5	Kinematik	1,50 (sehr gut)
6	Zeichnungen aus der darstellenden Geometrie	2,00 (gut)
7	Maschinenzeichnungen	1,50 (gut)
8	Entwürfe von Maschinen- oder Bauteilen	2,00 (sehr gut)
Note der schriftlichen Prüfung		1,80 (gut)
II. Mündliche Prüfung:		
1	Höhere Mathematik	2,00 (gut)
2	Experimentalphysik	2,00 (gut)
3	Allgemeine Chemie	2,00 (gut)
4	Technische Mechanik	1,50 (sehr gut)
Note der mündlichen Prüfung		1,87 (gut)

Hauptnotenbestimmung:

Schriftliche Prüfung: 1,80

Mündliche Prüfung: 1,87

Summe: 3,67

Hauptnote der Vorprüfung: 2,01 = II (gut)

Für die Richtigkeit des Notensatzes:

Der Rektor der K. Technischen Hochschule:

[Signature]

Kgl. technische Hochschule in München.

Anmeldebogen für das Winter-Semester 1902|03.

Vor- und Zuname	<i>Eugenius Slutsky</i>
Tag, Monat und Jahr der Geburt	<i>7 April 1880</i>
Religion	<i>Griechisch-Katholik (Katholik)</i>
Geburtsort (Bezirk, Provinz, Kreis, Staat)	<i>2. Novy (Jaroslavsky government) Russland</i>
Vor- und Zuname und Stand des Vaters, bzw. des Vaters und der Mutter	<i>Eugenius Slutsky Collegium Ruff</i>
Wohnort des Vaters/ bzw. der Mutter	<i>Kiew (Russland) Tarasovsk. Str. 119</i>
Vor- und Zuname, Stand bzw. Wohnort des nächsten Verwandten	
Wohnung in München (Hausnummer, Straße, Stadtteil, obwohl nicht notwendig, jedoch wichtig für die Anmeldung)	<i>Georgstrasse 1123/II m.</i>
Früher besuchte Lehranstalten (Name, Angabe der Bezeichnung und des Alters)	<i>Klassische Gymnasium zu Jitomir (ukr.) Kaiserliche Universität zu Kiew</i>
Vorgelegte Zeichnung	<i>Ruffe Zeugnis Vor- (Zwischen-) Prüfung - Zeugnis Pass</i>
Verfügung des V. Direktors bezüglich der Aufnahme	Angenommen als <i>Studienrat</i> <i>Architekt</i> <i>Altenhilfe</i> von <i>G. S.</i> München, den <i>12. Okt.</i> 1902 <i>Stamm, Orgel</i>

1. Der Anmeldebogen ist in 10 Abschnitten zu unterzeichnen.
2. Wenn der Student sich wieder einschreiben will, so muss der Name des Vaters mit Name und Stand des Vaters angegeben werden.
3. Es ist für die Aufnahme in die Hochschule der Nachweis zu erbringen, dass der Student die nötigen Kenntnisse hat.
4. Jeder Student muss eine Bescheinigung von der Hochschule der Hochschule mit einer selbst unterschriebenen Erklärung vorlegen.

Копії документів із історичного архіву Мюнхенського технічного університету про успішність Є. Слущкого під час його навчання у цьому закладі (1902—1904 рр.). (Матеріали надані австрійським дослідником Г. Раушером.)

У 1906 р. сталася значна подія у житті Євгена Євгеновича — одруження з Ю. М. Володкевич. Юлія Миколаївна була донькою відомого українського педагога-новатора, автора цілої низки цікавих педагогічних праць, дійсного статського радника Миколи Миколайовича Володкевича. То був щасливий союз на довгі роки.

Про глибоку зацікавленість Є. Слущкого економічними проблемами та його професійну зрілість свідчить зокрема те, що ще в студентські роки, а саме 26 лютого 1909 р. він уперше бере участь у засіданні Товариства економістів при Київському комерційному інституті, яке було присвячене пам'яті О. І. Чупрова, а вже на наступному засіданні, 11 березня 1909 р. Є. Є. Слущкого обирають у члени товариства.

Товариство економістів при Київському комерційному інституті було засноване 11 лютого 1909 р. Головні його завдання — теоретична розробка загальних питань економічної науки та вивчення економічного становища Півдня Росії. Членами товариства були професори та викладачі Київського комерційного інституту, інших вищих навчальних закладів, земські та громадські діячі. Товариство об'єднало творчі сили передової професури інституту (К. Г. Воблий, Р. М. Орженцький, О. О. Русов, Л. М. Яснопольський), ставши трибуною нових ідей в галузі економіки, статистики, фінансів тощо. До його діяльності активно залучалася наукова молодь; виступали економісти-практики, зокрема земські статистики.

Перша доповідь, з якою виступив Є. Є. Слущкий перед зібранням економістів 14 травня 1909 р., була присвячена праці Миколи Суханова «К вопросу об эволюции сельского хозяйства. Социальные отношения в крестьянском хозяйстве России» [24, с. 27]. З цього часу

він активно включився у діяльність товариства, спочатку як член-кореспондент, згодом дійсний член, обирався також членом Ради товариства економістів та його секретарем.

Є. Є. Слуцький закінчує університет у 1911 р., оскільки ще два роки навчання було втрачено. У 1905 і 1906 рр. студенти внаслідок революційних подій майже не вчилися, а у 1908 р. Є. Слуцького знову на рік виключили з університету, як він сам про це писав, «за хлопчачу витівку» [14, с. 20].

«Ці роки життя Є. Є. Слуцького можна назвати «пошуками самого себе». Народжувався невтомний мислитель, який піддавав критиці все, що сприймав ззовні, що жадібно вловлював усе нове, все те, на чому можна знайти свій шлях у науковій творчості, який би відповідав його природному обдаруванню. В кожному питанні, за яке брався Євген Євгенович, він завжди починав з осмислення початкових понять і положень, йшов завжди власними, особливими шляхами; чужі думки цікавили його лише тоді, коли могли служити матеріалом для критики. Ця самобутність думки з роками зростала і поступово підвела Є. Є. Слуцького до тих граней, за якими відкриваються не лише нові шляхи розв'язання проблем, а й самі нові проблеми, які раніше ні у кого не виникали, і звідки думка спрямовується на цілісний простори, ще невідомі людському знанню», — зазначав М. С. Четвериков, якого пов'язували з Є. Слуцьким роки дружби та спільної праці [15, с. 256—257].

Закінчує Є. Є. Слуцький університет блискуче, з дипломом I ступеня та золотою медаллю за конкурсну роботу «Теорія граничної корисності», виконану, як писав пізніше сам Євген Євгенович, «під кутом зору математика, який вивчає політичну економію» [14, с. 22].

Дана праця стала результатом участі студента Є. Слуцького у науково-дослідній роботі, що проводилася в Київському університеті, і, судячи з літературних та рукописних джерел того часу, була поставлена на високому теоретичному рівні. За університетським Статутом конкурсні роботи захищалися у спеціально призначених при університеті комісіях (за фахом: юридична, медична тощо), а до студентів, які виявили бажання взяти участь у конкурсі, висувалися досить суворі вимоги і змістовного, і формального характеру. Стосовно останніх у пунктах 477 і 479 Статуту, зокрема, зазначалося, що до іспитів у комісіях допускаються лише ті зі студентів, яким, за визначенням факультетів, зарахована встановлена для закінчення курсу кількість півріч і які подали до відповідних комісій у призначений термін випускне свідоцтво, заяву та інші необхідні документи, а також двадцять рублів... [21, Ф.VIII, арк. 17—18]. У кількох наступних пунктах університетського Статуту (480, 481, 492 та ін.) наголошувалося, зокрема, що «загальні для всіх університетів правила іспитів у комісіях... затверджуються Міністром народної освіти та публікуються до загального відома...», а також роз'яснювалися умови нагородження студентів дипломами першого і другого ступенів та права, які здобували переможці [21, Ф.VIII, арк. 18].

Виходячи з вищенаведених положень Статуту та інших університетських документів, в яких були сформульовані вимоги до конкурсних студентських робіт, стає зрозумілим, чому праця Є. Слуцького написана під девізом і чому його прізвище не вказане на титульній сторінці. Те, що автором «Теорії граничної корисності» є студент юридичного факультету Є. Слуцький і що його дослідження нагороджене золотою медаллю, зафіксовано власноруч деканом факультету професором М. М. Ясинським, який саме восени 1910 р. за пропозицією п. керуючого Міністерством народної освіти ... за № 28005 був затверджений на посаді декана юридичного факультету Університету Св. Володимира [21, Ф. 59, арк. 3—5].

Девізом своєї праці Є. Слуцький обрав методологічний принцип, сформульований Арістотелем у I книзі «Нікомахової етики». У перекладі з грецької він означає: «Хто займається політичними дисциплінами, той має вивчати психологію». Цей вислів є ключем до розуміння концепції цінності Є. Слуцького, який, наголошуючи на необхідності тісного взаємозв'язку між економічним і психологічним у поясненні корисності, здійснив системний аналіз розробок граничної корисності К. Менгера, Ф. Візера, Л. Вальраса, В. Парето, Е. Бем-Баверка та ін. При цьому, не відкидаючи цілком суб'єктивного трактування корисності західними теоретиками, він вніс елементи об'єктивного аналізу зазначеної проблеми через порівняння відносних рівнів цінностей різних благ та виявлення залежності зміни функції корисності від руху цін та грошових доходів населення.

Дослідження 30-річного Є. Слуцького можна розглядати як суттєве доповнення до наукових розробок теорії цінності Київською школою економістів (Р. М. Орженцький, В. Ф. Арнольд, Д. І. Піхно, А. Я. Антонович та ін.). Разом із тим за глибиною постановки та аналізу піднятих проблем, великим обсягом задіяних літературних джерел (наведених мовою оригіналу), аргументованістю узагальнень та висновків можна з упевненістю стверджувати, що вже в першій своїй праці Є. Слуцький виступив як самостійний, серйозний дослідник проблем граничної корисності, мотивації людської поведінки, сутності ринку та ін.

«Теорія граничної корисності» посідає особливе місце в теоретичному доробку вченого. Саме в цій праці було закладено підвалини майбутніх наукових досліджень Є. Є. Слуцького, які принесли йому міжнародний авторитет і світове визнання.

Поставлене у передмові завдання — «дати нарис цілісної системи основних положень теорії» — зумовило логіку і структуру праці, що складається з п'яти частин та додатків загальним обсягом майже 400 сторінок тексту. У першій частині дослідження Є. Слуцьким розглянуто психологічні основи концепції граничної корисності. І хоча, як зауважував автор, «глава про метод лишилася ненаписаною» [21, Ф. І, арк. II], зазначений розділ в цілому можна вважати методологічним підґрунтям праці. Є. Слуцький був переконаний у тому, що вивчення теорії граничної корисності неможливе без «застосування ряду положень психологічного характеру» [21, Ф. І, арк. 3]. Тому цілком закономірним є його критичне переосмислення позицій німецьких психологів А. Бейна, К. Еренфельса, В. Вундта, а також інших дослідників, зокрема В. Парето, Й. Шумпетера, М. Лосського, та виклад власних психологічних підходів до концепції граничної корисності, спираючись при цьому на теоретичні розробки професора Л. І. Петражицького. До методологічних засад дослідження слід віднести також спробу Є. Слуцького «поєднати психологічний напрям з математичним» та розкрити необхідність застосування математичного методу до розробок теорії граничної корисності [21, Ф. І, арк. 3—4].

Другу частину студентського дослідження Є. Слуцького присвячено розгляду елементів теорії діяльності, розкрито вплив емоцій на людську поведінку, дано власне визначення поняттю «благо» [21, Ф. І, арк. 47], на основі класифікації благ 1-го, 2-го ... n -го порядку розкрито сутність лінійної системи прагнень, сформульовано залежність між прагненнями вищих і нижчих порядків [21, Ф. І, арк. 49—63] та висловлено принципову позицію про можливість вимірювання інтересів різних осіб [21, Ф. І, арк. 82].

У третій частині розглядаються поняття цінності та корисності, дається критична оцінка визначенням цих категорій теоретиками маржиналізму К. Менгером, Е. Бем-Баверком, Ф. Візером, В. Джевонсом, Г. Госсеном, Г. Зіммеlem та ін. Зокрема, Є. Слуцький критикує суто суб'єктивне тлумачення цінності К. Менгером, вважаючи, що праці Ф. Візера з суб'єктивно-об'єктивним баченням феномену цінності значно переважають напрацювання попередників у цій галузі [21, Ф. І, арк. 109]. Через вивчення системи інтересів він приходять до визначення поняття «об'єктивованого інтересу», який, на його думку, лежить в основі цінності. «Цінність блага, — підкреслює молодий дослідник, — є інтерес, спрямований на розпорядження даним конкретним благом» [21, Ф. І, арк. 144]. Висновок Є. Слуцького про можливість кількісного аналізу споживчих переваг індивіда став новим словом у економічній науці. Його дослідження щодо вимірюваності цінності на основі застосування математичних методів, зокрема шляхом визначення параметрів функції корисності через коефіцієнти еластичності попиту за цінами та доходом, також випереджали розробки як вітчизняних, так і зарубіжних колег.

У четвертій частині праці дається детальний виклад теорії складної системи інтересів. Є. Слуцький проаналізував теорію цінності благ вищих порядків і благ комплементарних, розкрив сутність насичених і ненасичених інтересів, граничної та питомої корисності, дослідив поведінку функції корисності в різних системах (моментальній і тривалій) [21, Ф. І, арк. 177, 201—207].

П'ята, завершальна частина «Теорії граничної корисності» присвячена обґрунтуванню основ теорії ринку, ринкової поведінки (індивідуалістичної та соціальної) [21, Ф. І, арк. 282—283]. Є. Слуцький вважає, що теорія обміну є центральною проблемою теоретичної політичної економії, оскільки вона включає теорію ціни, теорію виробництва, теорію податків, тарифів, заробітної плати, ренти й капіталу [21, Ф. І, арк. 324]. Він доводить важливість впливу на характер обміну соціальних чинників (як позитивних, так і негативних) [21, Ф. І, арк. 293], аналізує умови встановлення ринкової рівноваги та відхилення від неї [21, Ф. І, арк. 324—325]. Вченим розвинуто також теорії попиту і пропонування, витрат виробництва тощо.

Незважаючи на золоту медаль та диплом, у якому було зазначено, що «... на основі ст. 81 загального статуту Імператорських Російських Університетів 23 серпня 1884 року по схваленню представленої праці п. Слуцький, за висновком Юридичної Іспитової Комісії при Університеті Св. Володимира 28 травня 1911 року відзначається дипломом першого ступеня з усіма правами та пільгами, поіменованими в ст. 92 статуту і в V п. «Височайше» затвердженої в 23 день серпня 1884 року думки «Государственного совета»...» [18, спр. 356, арк. 21], репутація неблагонадійного студента не дала йому змоги залишитися в університеті для підготовки до магістерських іспитів. Магістерські іспити на ступінь магістра політичної економії та статистики він склав тільки у 1917 р. при Московському університеті.

Неодноразові виключення з університету за політичними мотивами та, як наслідок, репутація «неблагонадійного» стали серйозною перешкодою також і у пошуках роботи.

Є. Слуцькому вдається розпочати трудову діяльність після закінчення університету тільки як позаштатному викладачеві законодавства та політичної економії у приватному жіночому комерційному училищі, яке було засноване його тестем М. М. Володкевичем. Лише 4 травня 1914 р. відгуком київського губернатора за № 16855 на адресу Навчального відділу Міністерства торгівлі і промисловості було «виявлено згоду на затвердження Слуцького штатним викладачем приватного жіночого комерційного училища Л. М. Володкевич у м. Києві» [18, спр. 356, арк. 58]. В училищі він викладав до 1916 р.

Комерційне училище було навчальним закладом нового типу. За статутом до нього приймали дітей всіх верств населення та віросповідань, викладацький склад, включаючи директора, обирався на демократичних засадах. Для надання допомоги матеріально незабезпеченим учням за кошти педагогів було створено «Общество вспомоществования». В училищі широко застосовувалися практичні заняття з природничих дисциплін, учні знайомилися також і з основами політичної економії. М. М. Володкевич залучив до викладання педагогів-однодумців. Дружина Євгена Євгеновича — Юлія Миколаївна викладала природознавство у цьому ж закладі. При училищі, по вул. Кузнечній, б. 44 знаходилася і квартира молодих Слуцьких.

У 1911 р. сталася подія, яка визначила наукову долю Є. Є. Слуцького. Розпочавши підготовку до магістерських іспитів, він ґрунтовно зайнявся теорією ймовірностей як теоретичною основою статистики. Познайомившись з професором, згодом академіком АН УРСР, відомим фізіологом та нейрогістологом О. В. Леонтовичем, отримав від нього книгу, що тільки-но вийшла з друку, — «Элементарное пособие к применению методов Gauss'a и Pearson'a при оценке ошибок в статистике и биологии» (Київ, 1911). Із цієї книги російською читач зміг уперше ознайомитися з теоретико-статистичними ідеями К. Пірсона та списком відповідної літератури. Книга надзвичайно зацікавила молодого Є. Слуцького. І, як зазначав М. С. Четвериков, «... можна лише дивуватися, з якою швидкістю йому вдалося ознайомитися за першоджерелами з досить складними вже в той час побудовами англійських статистиків-біологів, як глибоко він занурився в логічні основи теорії кореляції, з яким критичним чуттям він не тільки виокремив усе найбільш суттєве, а й підмітив слабкі місця пірсонівських концепцій. Здається майже дивом, що вже через рік побачила світ книга самого Є. Є. Слуцького з тих же питань, при тому викладена з такою ясністю, з таким розумінням і математичної, і логічної сторони справи ...» [15, с. 258].

Ця праця вийшла під назвою «Теорія кореляції й елементи вчення про криві розподілу» і стала одним із кращих посібників для ознайомлення з англійською статистико-математичною школою [9]. Першими з результатами роботи молодого дослідника ознайомилися члени Товариства економістів при Київському комерційному інституті. 5 квітня 1912 р. на 34-му засіданні товариства була заслухана доповідь дійсного члена товариства Є. Є. Слуцького на тему «Теорія кривої частоти і теорія кореляції». За особливим запрошенням на засіданні були присутні О. В. Леонтович і Д. О. Граве — майбутній академік АН УРСР, відомий математик, засновник київської наукової алгебраїчної школи.

У тезах доповідач, викладаючи суть дослідження та формулюючи висновки, акцентує увагу на таких моментах. По-перше, метод кореляції остаточно перетворює статистику на точну науку, так як дає а) точну математичну міру залежності статистичних величин; б) ймовірну похибку цієї міри, що вказує на надійність або ненадійність висновків, які можуть бути зроблені на основі даного матеріалу; с) форму залежності, що дає змогу за однією величиною знайти ймовірне значення іншої; д) границі більш або менш ймовірних коливань цієї останньої. По-друге, теорія кореляції багатьох змінних є абсолютно незамінним засобом вивчення залежності між кількома величинами. По-третє, теорія кореляції має бути введеною в коло обов'язкових предметів освіти, статистика і метод кореляції — в практику науково-статистичних закладів [20, ф. 153, оп. 10, спр. 45, арк. 7, 12].

Після успішного обговорення працю «Теорія кореляції й елементи вчення про криві розподілу» було надруковано у 1912 р. в «Известиях Киевского коммерческого института». Робота, що була позитивно оцінена науковою громадськістю, зокрема, дістала схвальні відгуки статистиків О. О. Чупрова і О. О. Русова, математика А. А. Маркова (останній включив її навіть у дуже скупо складені списки літератури в його курсі «Дослідження ймовірностей»), фактично відчинила перед автором двері Київського комерційного інституту. Навчальним комітетом Київського комерційного інституту на засіданні 9 грудня 1912 р., за рекомендацією викладача статистики О. О. Русова — відомого українського вченого, Є. Слуцького було обрано для читання тимчасового необов'язкового курсу «Теорія вибіркового статистичного дослідження». О. О. Русов у своєму відгукові зазначав, що «член товариства економістів, яке існує при Київському Комерційному Інституті, Євген Євгенович Слуцький, доповідь якого з теорії кореляції та кривих розподілу була заслухана в товаристві весною поточного року і надрукована в «Известиях Института», є бажаним членом

корпорації викладачів Інституту для ознайомлення слухачів та слухачок з основами математичної статистики» [18, спр. 356, арк. 3].

Розпорядженням Міністерства торгівлі та промисловості від 12 січня 1913 р. Є. Слуцького було спочатку тимчасово допущено до виконання обов'язків керівника слухачами в Інституті, а з 21 березня того ж року — до викладання «із платою за наймом» [18, спр. 356, арк. 2].

У той час викладачі Київського комерційного інституту читали навчальні дисципліни за власними програмами, які були результатом їхньої наукової діяльності, вивчення та узагальнення досягнень тогочасної науки, власної професійної ерудиції. У доповідній записці з обґрунтуванням навчального курсу, підготовленій для Навчального комітету Київського комерційного інституту, Є. Є. Слуцький аналізує найбільш важливі тенденції у розвитку статистичної справи в Росії, обґрунтовує «мотиви, які штовхають земську статистику на шлях вибіркового дослідження, а отже, й на шлях засвоєння математичних методів. Остання обставина прямо випливає з того міркування, що успішність вибіркового дослідження прямо залежить від ступеня теоретичної підготовки статистика і що без застосування математичних прийомів та критеріїв вибіркового дослідження — ненадійне та небезпечне починання» [18, спр. 356, арк. 6]. Є. Слуцький формулює у зв'язку з цим своє бачення завдань викладання статистики у спеціалізованих навчальних закладах, яке зводиться до врахування потреб статистичної практики. Статистична ж практика, на його думку, не обмежується вузько поставленими утилітарними межами, а бере до уваги «...як науковий, так і громадський бік своєї роботи» [18, спр. 356, арк. 4]. Євген Євгенович вважав, що такий навчальний заклад, як Київський комерційний інститут, повинен надавати можливість своїм слухачам «долучитися за бажання до курсу сучасної наукової роботи на ґрунті подальшого розвитку математичної статистики та її застосування» [18, спр. 356, арк. 6].

Таким чином, у Є. Слуцького немає сумніву у тому, що рівень викладання статистики має забезпечити підготовку випускників не тільки для того, щоб підтримувати існуючу практику, а й для вирішення нових завдань, що висувуються життям, через упровадження нових методів, які напрацьовуються науковою думкою. Настрій доповідної записки красномовно свідчить про бажання автора донести до інших свої погляди та переконання.

Але, на жаль, повністю реалізувати свою концепцію підготовки спеціалістів-статистиків на практиці йому не вдається. Головна причина — недостатня математична підготовка слухачів та суто практичний ухил фахівців, яких готував у той час Комерційний інститут. Є. Є. Слуцький як викладач намагався знайти шляхи вирішення проблеми на основі відповідної побудови навчальних курсів. У звіті декана економічного відділення про хід викладання на економічному відділенні Київського комерційного інституту в 1913—1914 навчальному році наведено перелік тем практичних робіт, які виконували студенти під керівництвом Є. Слуцького. Темі занять свідчать про прагнення молодого викладача зацікавити студентів різними проблемами і творчими завданнями. Пізніше він викладає курс теоретичної статистики у тісному зв'язку із курсом теорії ймовірностей, оскільки вважає, що відокремлення суто математичної сторони від прикладної в живому процесі викладання мало б схоластичний характер, та наполягає на необхідності викладання обох дисциплін одним викладачем [17, спр. 54, арк. 73]. Проте того позитивного ефекту, на який він сподівався, його зусилля не дали. «Викладацька робота не відігравала значної ролі в моєму науковому житті» — пригадуючи ті часи, написав із сумом Євген Євгенович через два десятиліття [14, с. 24]. Зі значно більшим задоволенням Є. Є. Слуцький, за його власним визнанням, викладає теоретичну економію, оскільки в цьому випадку його наукові інтереси збігаються із запитам слухачів. Саме теоретичну економію, а не статистику, вважає вчений у той час своїм покликанням у науці [20, оп. 8, спр. 63, арк. 34].

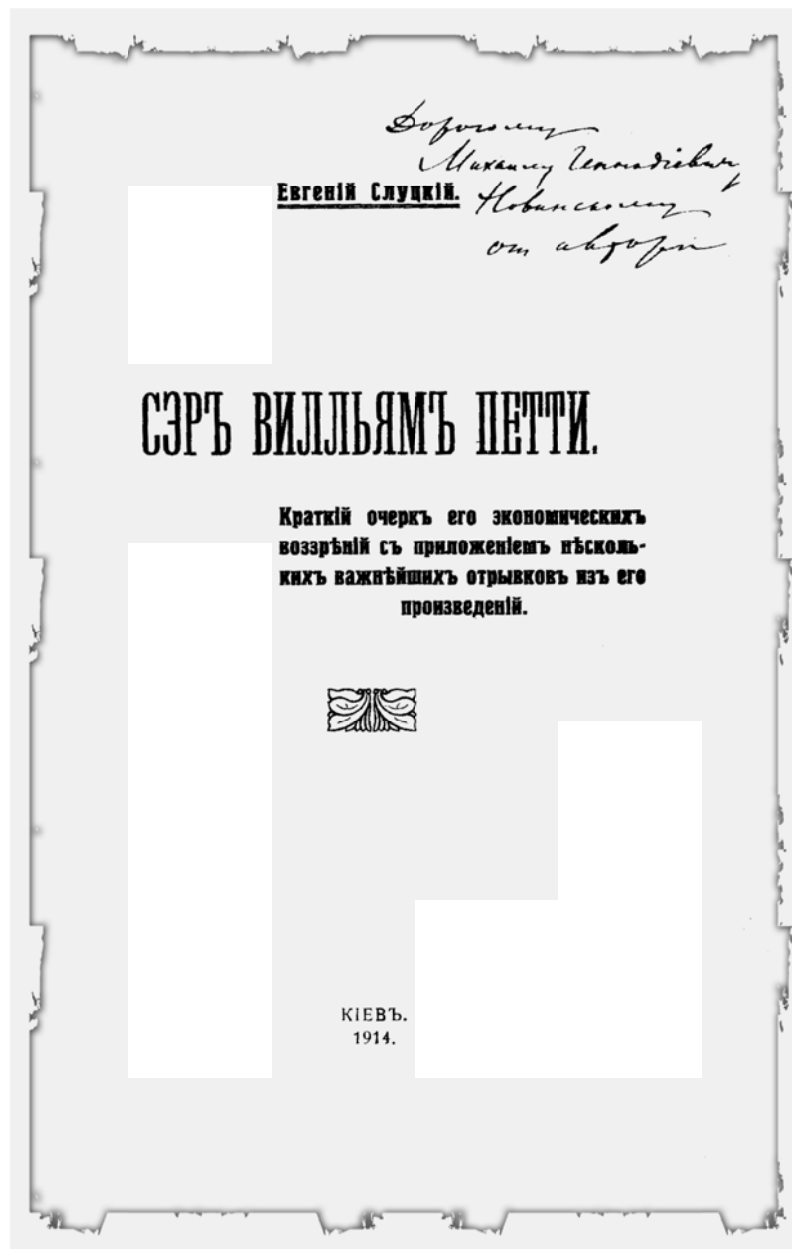

Кабінет статистики Київського комерційного інституту (1913 р.)

14 листопада 1913 року на засіданні Товариства економістів при Київському комерційному інституті Є. Є. Слуцький виступив із доповіддю, присвяченою 250-річчю від дня появи першої економічної праці Вільяма Петті. У 1914 р. текст доповіді було спочатку опубліковано у «Студентському бюлетені Київського комерційного інституту» (№ 16, 17, 18), згодом вона вийшла окремою книгою.

У нарисі Є. Слуцький коротко викладає біографію вченого, аналізує економічні погляди В. Петті та їх оцінку К. Марксом, наводить власноруч перекладені фрагменти із різних праць Петті, таких як «Анатомія Ірландії», «Трактат про податки і збори», «Політична арифметика» та ін.

Розглядаючи, зокрема, тлумачення В. Петті категорії цінності, Є. Слуцький зауважує, що віднести вченого до засновників трудової теорії вартості можна лише з великими припущеннями. На думку Є. Слуцького, це сталося через помилку К. Маркса, який охарактеризував економічні праці англійського дослідника «надзвичайно однобічно» [10, с. 10].

Титульна сторінка праці Є. Є. Слущького з дарчим підписом

Розкриваючи своє бачення місця В. Петті в науці, Є. Слущький звертає увагу на елементи меркантилізму, притаманні його творчості, і позитивно оцінює розуміння вченим проблем державного втручання в економіку. Євген Євгенович зауважує, що «ні теорія торгового балансу, ні теорія переваг багатства у грошовій формі не є ... безглуздя» і що «критика меркантилізму в старих письменників, наприклад у Адама Сміта, не вичерпує питання» [10, с. 24—25]. Не будучи особисто послідовним прихильником позиції щодо широких можливостей ринкового саморегулювання, Є. Слущький позитивно характеризує, за його висловом, «помірне» ставлення В. Петті до державного втручання в економіку і додає, що в цьому плані «Петті стоїть на правильнішій позиції, ніж багато хто з більш пізніх економістів, бо він ще не засліплений привидом автоматичної гармонії» [10, с. 22].

Паралельно Є. Є. Слущький продовжує дослідження проблем кореляційного аналізу. У 1914 р. в англійському «Журналі Королівського статистичного товариства» з'явилася його стаття «Про критерій відповідності лінії регресії та найкращий метод забезпечення відповідності емпіричним даним». Це була перша спроба оцінки лінії регресії з використанням статистико-математичного критерію. Лише через дев'ять років І. Фішер опублікував працю, в якій поставив аналогічне завдання [5, с. 10].

Перед Першою світовою війною Є. Є. Слущький знову захоплюється психологічними та соціологічними науками. «Працюючи над теоретичною економією вже багато років, я ще зі студентської лави керувався переконанням, що ця наука тільки тоді стане цілком наукою, коли будуть опрацьовані найглибші її основи, які мають коріння у ряді суміжних з нею

дисциплін, а особливо у загальному для всього знання філософському підґрунті. Я доклав багато зусиль, розширяючи й набуваючи знання, які зазвичай не вважаються обов'язковими для економіста, проте необхідні мені заради виконання мого завдання з перегляду основ теоретичної економії. Так, я працював і в математиці, і в математичній статистиці, і в логіці, і в теорії пізнання, і в психології заради цієї єдиної мети» — напише він пізніше (у 1919 р.) у листі директорові Київського комерційного інституту [20, оп. 8, спр. 63, арк. 34].

У роки Першої світової війни Є. Є. Слуцький продовжує свою наукову і викладацьку діяльність (за винятком 1915—1916 навчального року). 14 травня 1914 р. Навчальний комітет Київського комерційного інституту, обговоривши на засіданні подання декана економічного відділення, обирає Є. Слуцького на посаду позаштатного викладача статистики. Але постанова Навчального комітету залишається цілий рік без підтвердження (за діючими у той час правилами Міністерство торгівлі і промисловості мало надати відповідний дозвіл). В архіві зберігся запит Є. Слуцького з приводу затримки затвердження його на зазначеній посаді та копія відповіді Навчального відділу Міністерства торгівлі і промисловості (з грифом «секретно») на лист директора Київського комерційного інституту від 19 листопада 1915 р. з проханням надати детальні відомості про благонадійність Євгена Євгеновича Слуцького, необхідні для затвердження його на посаді позаштатного викладача інституту, та відповідну довідку. Зрештою бажану довідку за підписом віце-губернатора було отримано, але поки тривало з'ясування благонадійності та затримувалося затвердження на посаді (яка надавала певні пільги у воєнний час), «ратник ополчення I разряда» Є. Слуцький втрачає право на звільнення від мобілізації до армії. Увесь 1915—1916 навчальний рік він не викладає, оскільки очолює Бюро з реєстрації біженців при Київському відділенні «Комитета ее Императорского Высочества Великой княжны Татьяны Николаевны» і не має можливості виїхати до Саратова, де тоді знаходився Київський комерційний інститут [18, спр. 356, арк. 37, 54].

У найбільш несприятливий період, під час війни, Є. Слуцький працює, за його власним визнанням, над «експериментально-психологічним вивченням деяких питань в галузі вимірювання корисностей» [20, оп. 8, спр. 63, арк. 34]. Підтримку та схвальний відгук про хід дослідження у цьому напрямі Є. Слуцький отримує від проф. М. С. Четверикова, який не тільки вважав його роботу вельми цікавою, а й висловлював думку, зважаючи на рівень дослідження, що навряд чи будь-яка із тогочасних німецьких психологічних лабораторій була б у змозі допомогти Євгену Євгеновичу розв'язати цю проблему. Слуцький вивчає літературу з феноменології (Е. Гуссерль та його школа), намагаючись визначити базис і метод для остаточного вирішення проблеми цінності в галузі теоретичної економії. Глибоке вивчення цих питань привело Є. Слуцького до впевненості, що «емпіризм — не належна основа для теоретичної економії і що психологічний підхід до проблеми цінності неправильний», — про що напише він наприкінці 1919 р. у відгуку про праці Р. М. Орженцького у галузі економічних наук [18, спр. 276, арк. 2].

У 1915 р. Є. Слуцький стає дійсним членом Товариства для розробки суспільних наук ім. О. І. Чупрова. Протягом 1915—1916 рр. він неодноразово публікується на сторінках журналу «Статистический вестник», що видавався статистичним відділенням згаданого товариства. Першими його працями у цьому виданні були статті «Об одной ошибке в применении формул теории корреляции» і «Статистика и математика». [Рецензия на книгу А. А. Кауфмана «Теория и методы статистики»] [11].

Одночасно у цей період Є. Слуцький продовжує інтенсивно займатися економічною теорією і в результаті, в тому ж 1915 р., в італійському журналі «Giornale degli economisti e rivista di statistica» виходить його стаття «До теорії збалансованого бюджету споживача», яка принесла йому через багато років всесвітнє визнання. «В останній праці, — писав Є. Слуцький 1919 р., — я математичною мовою, яка припускає значну стислість викладу, дав перший нарис деяких своїх відкриттів, які йдуть значно далі того, що зроблено у відповідній галузі такими світилами нашої науки, як Вальрас, Еджуорт і Парето, що засвідчено листами до мене Парето і Панталеоні та тим фактом, що редакція взяла на себе зобов'язання перекласти мою статтю з мого англійського оригіналу італійською мовою». І там же з характерною вимогливістю до себе зазначав, що «тільки усвідомлення свого обов'язку перед наукою, обов'язку, який змушує боротися за доведення до кінця взятого на себе завдання, могло змусити мене зробити зазначену вище спробу самооцінки своїх праць» [20, оп. 8, спр. 63, арк. 34, 35].

Є. Слуцький плідно працює над проблемами теоретичної економії майже до середини 20-х років. У своїх життєписах Євген Євгенович визначає цей рубіж як 1922 р., але пізніше, у 1926 і 1927 рр. ще вийдуть праці, які він віднесе до головних своїх досягнень періоду захоплення економічною теорією. Він вважав, що головні результати своїх досліджень того часу йому вдалося висвітлити у трьох працях: «До теорії збалансованого бюджету споживача» (1915), «Етюд до проблеми будування формально-праксеологічних засад економіки» (1926), «До

критики поняття цінності Бем-Баверка та його вчення про вимірюваність цінності» (1927). І що цікаво, «перша з них звернула на себе увагу світу вчених лише через 20 років після опублікування, породивши вже низку близьких до неї праць у англо-американській літературі» [14, с. 22].

Марк Блауг, який неодноразово звертався до творчості Є. Слуцького, у праці «Сто великих економістів до Кейнса» так змальовує цю ситуацію. Коли Джон Хікс та Рой Аллен у 1934 р. виступили зі своєю новою теорією споживача на ринку, що ґрунтувалася на концепції байдужості, а не на ідеї граничної корисності, вони, зокрема, стверджували, що їм вдалося чітко розкласти на два компоненти вплив зміни ціни на попит: «ефект доходів» і «ефект заміщення». Таким чином була розв'язана давня загадка Маршалла про «товари Гіффена», або, як їх називали Хікс і Аллен, «гірші товари» — і разом отримане чітке пояснення низхідних кривих пропозиції робочої сили. І лише через два роки з моменту написання даної праці, у 1934 р., Аллен з'ясував, що ці ідеї були вже не тільки висловлені, а й підкріплені математичними викладками в статті Євгена Слуцького, опублікованій в Італії 20 років до того, що залишилась не поміченою. В 1935 р. Аллен одразу ж оголосив про свою знахідку, і визнав першість Слуцького в створенні більшої частини цієї теорії, названої теорією Хікса—Аллена, крім діаграм кривих байдужості, що стали широковідомі.

«Це був не єдиний випадок, коли Слуцький виявляється попереду решти в тій чи іншій галузі, залишаючись не поміченим усіма, хто в ній працював. В 1913 р. він опублікував в «*Journal of the Royal Statistical Society*» свою статтю про критерії відповідності ліній регресії, яка мала дивну схожість зі статтею на цю ж тему, що вийшла в світ на 9 років пізніше за підписом Фішера, знаменитого статистика» [22, с. 278].

У 1923 р. виходить друком математичний додаток «К вопросу о вычислении дохода государства от эмиссии» до статті Л. М. Яснопольського. У цьому додаткові Є. Слуцький наводить графік грошової емісії у вигляді кривої, де кожен її відрізок відображає динаміку грошової емісії впродовж місяця. Виходячи з обсягу емісії відносно грошей, що вже знаходилися в обігу, та індексу цін, Є. Слуцький визначав прибуток держави від емісії. Згаданий метод не давав систематичної похибки, хоча деякі економісти стверджували про її існування в бік перебільшення прибутку від емісії в періоди повільного падіння курсу та зменшення — в періоди стрімкого падіння курсу [12, с. 49].

Поступово вчений знову повертається до досліджень в галузі теорії статистики. У життєписі, датованому 1938 р., Є. Слуцький так пояснює ці зміни: «Спочатку я читав курси з математичної статистики. Потім залишив їх і перейшов до економіки, яку вважав своїм основним фахом і в сфері якої я ретельно працював багато років над творами, які залишалися незакінченими. Бо, коли руйнувалося капіталістичне господарство і стали вимальовуватися контури планового соціалістичного господарського ладу, зникла база для тих проблем, які цікавили мене як економіста-математика. Вивчення економічних процесів за соціалізму, особливо в перехідну епоху, вимагало інших знань, інших розумових навичок, інших методів, аніж ті, якими я озброїв себе. В результаті стали набувати для мене інтерес проблеми математичної статистики...» [14, с. 20].

Згадувана тут Є. Є. Слуцьким праця, на яку в життєписі 1923-го року він посилається як на «Опыт исследования основ экономики» (т. 1, загальний обсяг 25—30 друкованих аркушів) та яку вважає підсумком своїх багаторічних наукових досліджень в галузі економічної теорії, на жаль, залишилася неопублікованою [18, спр. 356, арк. 84].

У листопаді 1922 р. Київський інститут народного господарства відряджає професора Є. Є. Слуцького як делегата від інституту на Всеросійський статистичний з'їзд [18, спр. 356, арк. 76]. На секції теоретичної статистики III Всеросійського статистичного з'їзду він виступив з доповіддю «К вопросу о логических основах исчисления вероятностей», присвяченою основній ґносеологічній проблемі теорії ймовірностей, що мала великий науковий резонанс. Пізніше доповідь була надрукована в «Вестнике статистики» і надалі передрукована, з незначними змінами, в першому томі збірки статей «Памяти Н. А. Каблукова». У 1925 р. в «Вестнике статистики» (кн. XXII) з'явилася ще одна важлива стаття Є. Є. Слуцького — «К вопросу о законе больших чисел». У ній він висунув нові для статистичної науки поняття стохастичної границі і стохастичної асимптоти. Того ж року в міжнародному журналі «*Metron*» була опублікована фундаментальна праця Є. Є. Слуцького, в якій ним були визначені та досліджені основні поняття стохастичної асимптоти й границі і яка лягла в основу його теорії стохастичних функцій.

Після жовтневих подій 1917 р. Є. Є. Слуцький викладав у декількох навчальних закладах, що виникли у той період: на Кооперативних курсах для інвалідів, у Народному університеті, в Українському кооперативному інституті та ін. Він активно співпрацював із соціально-економічним відділом Всеукраїнської академії наук. Саме у «Записках соціально-економічного відділу» ВУАН була надрукована одна з найбільш цікавих його праць середини

20-х років — «Етюд до проблеми будування формально-праксеологічних засад економіки» (українською та німецькою мовами), яка відіграла надзвичайно важливу роль у формуванні нової науки двадцятого століття — прaxeології [13].

Але основним місцем роботи, як і раніше, залишався Київський комерційний інститут (з 1920 р. — Інститут народного господарства). У квітні 1919 р. Є. Є. Слуцького за рекомендацією професора Л. М. Яснопольського було обрано штатним доцентом інституту по кафедрі політичної економії, а з осені 1920 р. — професором Київського інституту народного господарства [18, спр. 356, арк. 78].

Могутній інтелектуальний потенціал, глибокі знання та фахова підготовка надавали йому змогу залежно від обставин і власних уподобань викладати різні дисципліни. У 1912—1913 навчальному році Є. Є. Слуцький викладає курс теорії вибіркового статистичного дослідження; 1913—14 році — курс математичної статистики; в осінньому семестрі 1917—1918 року — історію соціалістичних учень, в наступному навчальному році — теоретичну економію, крім того, в різний час веде практичні заняття з політичної економії. Вчений викладає статистику, теоретичну економію, політичну економію, історію економічних учень у 1920—1922 рр.; теоретичну статистику, теорію ймовірностей, елементи вищої математики, веде семінар зі статистики — у 1923—1924 навчальному році; «вищу математику з фінансово-економічними проблемами», оціночну статистику, теоретичну і страхову статистику — у 1924—1925 навчальному році і першому півріччі 1925—1926 року.

З жовтня 1920 р. до кінця 1924—1925 навчального року професор Є. Є. Слуцький завідував Кабінетом фінансово-економічних наук. Вибув Євген Євгенович зі складу педагогічного колективу Київського інституту народного господарства «згідно з його особистою заявою» 16 січня 1926 р. [18, спр. 356, арк. 70, 78—79].

Учений переїздить працювати до Москви на запрошення Центрального статистичного управління. Але вже з лютого 1926 р. Євген Євгенович — консультант Кон'юнктурного інституту, де він почав вивчати цикли в економіках капіталістичних країн. Одночасно очолював сільськогосподарську секцію Інституту експериментальної статистики та статистичної методології ЦСУ СРСР.

У 1926 р. Є. Є. Слуцький робить своє головне відкриття в галузі статистики, суть якого полягає в тому, що кожне середнє суми часових рядів являє собою ряд, в якому можуть спостерігатися систематичні коливання, і ці коливання найбільш значні саме за часто вживаної на практиці поліноміальної апроксимації ряду. Цікаво, що коливання не були строго циклічні, тобто інтервали між послідовними піками були випадковою величиною. Це давало змогу припустити, що економічний цикл є лише результатом агрегування економічних показників, і Євгену Євгеновичу навіть вдалося зімітувати у такий спосіб економічні цикли ХІХ ст. Праця Є. Слуцького «Складання випадкових причин як джерело циклічних процесів» вийшла друком у 1927 р. У тому ж році побачила світ праця Дж. У. Юля, який незалежно від Є. Слуцького зробив те саме відкриття, коли досліджував сонячну активність. Тому циклічність кожного середнього суми випадкових рядів дістала в науковій літературі назву ефекту Слуцького—Юля.

У 1928 р. Є. Є. Слуцький бере участь у конгресі математиків, який проходив у Болоньї. Його доповідь про стохастичні асимптоти та границі мала великий резонанс. Учений здобув можливість продовжити публікацію своїх праць з математичної статистики у виданні Французької Академії наук «Comptes rendus des seances de l'Academie des sciences» (1927—1929 рр.).

Незабаром, після переїзду Слуцького до Москви, для Кон'юнктурного інституту та Центрального статистичного управління настають нелегкі часи, розпочинається корінна перебудова цих інституцій. М. В. Птуха у листі відомому статистику, професору Берлінського університету В. Й. Борткевичу 19 лютого 1927 р. пише, що у Москві ліквідуються залишки «попівщини» і «земської статистики». А 22 травня 1927 р. він додає, що у зв'язку із розгромом Кон'юнктурного інституту «Слуцькому і Четверикову живеться далеко не солодко» [23, с. 305].

Після справи Трудової селянської партії та закриття Кон'юнктурного інституту і перепідпорядкування ЦСУ Держплану СРСР (1930 р.) Є. Є. Слуцький переходить працювати до Інституту геофізики і метеорології, де він сподівався знайти застосування своїм відкриттям в галузі псевдоперіодичних хвиль. Для статистика-математика Є. Є. Слуцького було характерним те, що математичний бік справи ніколи не заступав суті будь-якого предмета вивчення. Він уважав, що тематика методологічних праць визначається матеріальним змістом досліджень. «Мені здавалося, що поряд з теоретичними дослідженнями я маю вести також і вивчення тих чи інших конкретних проблем, аби перевірити таким шляхом методи й отримувати завдання для теоретичної роботи...» [14, с. 21].

В Інституті геофізики і метеорології предметом його дослідження був вплив сонячної активності на врожаї. У зв'язку з недостатньою тривалістю спостережень за врожайністю протягом 115 років (таблицю склав В. Г. Михайловський) він використовував ряд цін на пшеницю в Англії за 369 років, складений лордом Беверіджем. Окрім того, Слуцький вивчав прирости за рік 12-ти секвой за дві тисячі років. На початку 30-х років Є. Є. Слуцький займався також проблемою зв'язних динамічних рядів. Він отримав формулу середньоквадратичної похибки коефіцієнта кореляції для випадку, коли спостереження не взаємозалежні, а являють собою зв'язні ряди (випадок стаціонарних часових рядів). Але в цілому період 1930—1935 рр. сам Євген Євгенович оцінював «як рішучий крах». Він ставив перед собою завдання розробити і перевірити методи вивчення випадкових емпіричних процесів на прикладі геофізичних явищ. Але ця задача вимагала, по-перше, тривалого дослідження, а по-друге, чимало зі здобутих результатів самі по собі не могли бути практично корисними. «Природно, — напише він у 1942 р., характеризуючи цей період свого життя, — що в дослідницьких установах, які будували свої плани під практичним кутом зору, обставини для роботи створювалися несприятливі, теми часто «закривалися» після значної затрати на них праці, але задовго до завершення, і тільки небагато зробленого за ці роки дозріло до опублікування. Я не маю духу нарікати, оскільки велике завдання індустріалізації нашої країни мало відобразитися на науковій роботі вимогою отримання конкретних, потрібних на даному проміжку часу результатів, а мені, вочевидь, не вдалося показати, що результати, яких я очікую, будуть достатньо важливі в більш-менш близький час. Таким чином, поставлене мною завдання виявилось відкладеним до інших майбутніх часів» [14, с. 23].

У 1934 р. Є. Є. Слуцький переходить працювати в Інститут математики і механіки Московського державного університету. За сукупністю наукових праць він отримує звання доктора фізико-математичних наук, а разом із тим і завідування кафедрою теорії ймовірностей та математичної статистики МДУ. Але до педагогічної роботи вчений по суті так і не повернувся. Сумом звучать його слова: «Отримавши кафедру теорії ймовірностей і математичної статистики МДУ, я через деякий час переконався, що цей ступінь життя прийшов до мене надто пізно, і щастя мати учнів мені не доведеться пізнати» [14, с. 24].

З надією продовжити наукову роботу Є. Є. Слуцький у 1939 р. переходить до Математичного інституту ім. В. А. Стеклова АН СРСР, оскільки, згідно з рішенням уряду, організація науково-дослідної роботи, зокрема у галузі математики, мала зосереджуватися, головним чином, у цьому науковому закладі. Але й тут Є. Є. Слуцький не мав можливості продовжити свої дослідження з теорії статистики, бо вони, за задумом ученого, мали значний обсяг, вимагали великої лабораторії та, відповідно, немалих коштів.

Таким чином, обставини склалися так, що з переходом до інституту Євген Євгенович остаточно залишає свої дослідження в галузі статистики, зосередившись на теорії випадкових процесів, і взагалі на проблемах «чистої» математики. Останні роки життя вчений присвятив складанню таблиць неповної гамма-функції і вказав практично можливий шлях розв'язання задачі побудови таблиць оберненої неповної бета-функції.

Помер Є. Є. Слуцький 10 березня 1948 р. від раку легенів.

«Невтомна й різнобічна діяльність Євгена Євгеновича та своєрідність його оригінальних творчих ідей, спрямованих на найрізноманітніші галузі досліджень, — писав про Є. Є. Слуцького академік А. М. Колмогоров, — спочатку справляють враження деякої розсіяності, але, вдивляючись у них пильніше, можна вловити об'єднуючі їх задумки глибокого вченого-мислителя, який вбачає, а іноді й випереджає основні шляхи розвитку науки, що не піддаються розкладу по тісних рубриках окремих наукових дисциплін... Із великих систематичних праць та його різноманітної прикладної діяльності викристалізувався новий напрям дослідження, орієнтований не на упорядкування та розчищення спадщини минулого, а на створення зовсім нових відгалужень науки» [6, с. 143—145].

Надзвичайно змістовна і багата наукова спадщина видатного вченого ще чекає своїх дослідників. Вона має стати об'єктом ретельного вивчення, що розкриє постать Є. Є. Слуцького в усій її багатогранності, дасть можливість осмислити його передові ідеї, збагатить сучасні уявлення про наукове життя в Україні на початку двадцятого сторіччя, надасть змогу ґрунтовніше підійти до визначення місця національної економічної думки у світовому науковому поступі.

Справжнім поверненням Є. Є. Слуцького на батьківщину та вшануванням пам'яті всесвітньо відомого вченого стало б, на нашу думку, видання повного зібрання його наукових праць, публікація архівних документів, що стосуються «київського періоду» життя вченого, більш глибоке знайомство студентської молоді з економіко-математичними дослідженнями нашого талановитого співвітчизника.

Список використаної літератури

1. Гнеденко Б. В. Е. Е. Слуцкий. Биографический очерк // *Слуцкий Е. Е. Избранные труды* [Теория вероятностей. Математическая статистика]. — М., 1960. — С. 5—11.
2. Горкіна Л. П. Слуцкий Є. Є. Економічна енциклопедія: У 3 т./ Відп. ред. С. В. Мочерний. — К., 2002. — Т. 3. — С. 402—406.
3. Злупко С. Є. Є. Слуцкий — український економіст-математик світової слави // *Економіка України*. — 1995. — № 7. — С. 67—74.
4. Злупко С. М. Історія економічної теорії: Підручник. — 2-е вид., випр. і доп.— К.: Знання, 2005. — С. 548—570.
5. Елисеева И. И. Евгений Евгеньевич Слуцкий. Жизнь и научное творчество Е. Е. Слуцкого // *Экономическая школа*. — 1999. — Т. 5, вып. 5. — С. 8—18.
6. Колмогоров А. Н. Е. Е. Слуцкий. Некролог // *Успехи математических наук*. — 1948. — Т. 3, № 4 (26). — С. 143—151.
7. Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України: Навчальний посібник. — К.: КНЕУ, 2004. — С. 355—369.
8. Талала Я. С. Про внесок Є. Слуцького в світову економічну науку // *Історія народн. госп-ва та екон. думки України: Міжвід. зб. наук. праць*. — К., 1997. — Вип. 29. — С. 128—136.
9. *Слуцкий Е. Е.* Теория корреляции и элементы учения о кривых распределения // *Известия Киевского коммерческого института*. — К., 1912. — Кн. XVI. — IV. — 208 с.
10. *Слуцкий Е. Е.* Сэр Вильям Петти. Краткий очерк его экономических воззрений с приложением нескольких важнейших отрывков из его произведений. — К., 1914. — 48 с.
11. *Слуцкий Е. Е.* Статистика и математика. [Рецензия на книгу А. А. Кауфмана «Теория и методы статистики»] // *Статистический вестник*. — 1915. — 1916. — Кн. 3—4. — С. 1—17.
12. *Слуцкий Е. Е.* К вопросу о вычислении дохода государства от эмиссии // *Местное хозяйство. Журнал Киевского ГубЭкоСо*. — К., 1923. — № 2 (Приложение 1 к статье Л. Н. Яснопольского «Наше денежное обращение в эпоху революции»).
13. *Слуцкий Є. Є.* Етюд до проблеми будовання формально-праксеологічних засад економіки // *Записки соціально-економічного відділу ВУАН*. — К., 1926. — Т. 4. — С. 165—175, 238—249.
14. *Слуцкий Е. Е.* Жизнеописание // *Экономическая школа*. — 1999. — Т. 5, вып. 5. — С. 18—24.
15. *Четвериков Н. С.* Жизнь и научная деятельность Е. Е. Слуцкого (1880—1948) // *Ученые записки по статистике*. — 1959. — Т. 5. — С. 254—270.
16. Державний архів Житомирської області. — Ф. 72, оп. 1.
17. Київський міський державний архів (КМДА). — Ф. 871, оп. 1.
18. КМДА. — Ф. 871, оп. 2, спр. 356, 276.
19. КМДА. — Ф. 871, оп. 8.
20. КМДА. — Ф. 153, оп. 8, оп. 10.
21. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ). — Ф. I, спр. 44850; Ф. VIII, спр. 2836; Ф. 59, спр. 107.
22. *Блауг Марк.* Сто великих економістів до Кейнса / Пер. с англ. под ред. А. А. Феофанова. — СПб.: Экономическая школа, 2005.
23. В. И. Борткевич, А. А. Чупров. Переписка (1895—1926) / Сост. О. Б. Шейнин. — Berlin, 2005. — 335 с.

24. Известия Киевского коммерческого института. — К., 1909. — Кн. 2.

Т. В. Куриленко, канд. екон. наук, доцент,
В. М. Фещенко, д-р екон. наук, професор
кафедри історії економічних учень та економічної історії КНЕУ